

AZIZULLAH ARAL

Toshkent Davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, o'zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik kafedrasi dotsenti.

AFG'ONISTONDA ALISHER NAVOIYNING O'RGANILISHI

Annotatsiya: O'zbekiston XX asrda jahon navoiyshunosligining markaziga aylandi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida Alisher Navoiy hayotining o'rganilmagan qirralari ochildi, dunyo bo'ylab tarqalib ketgan qo'lyozmalari to'plandi. Biroq XV asrda Alisher Navoiyning hozirgi Afg'oniston hududida olib borgan keng ko'lamdagi bunyodkorlik faoliyati haqidagi manbalar hali to'liq o'rganilganicha yo'q. Navoiy tug'ilib o'sgan zaminda u haqidagi folklor namunalari, asarlari nashri, badiiy ijoddagi vorislari, umuman Afg'oniston navoiyshunosligini o'rganish masalasi muhim vazifa hisoblanadi. Shu jihatdan Afg'onistonda o'zbek adabiyotining shakllanishi, taraqqiyoti va bugungi holati, xususan, Alisher Navoiyga tegishli manbalarni to'plash, tizimlashtirish va ilmiy iste'molga kiritish dolzarb mavzulardan biri.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, O'zbekiston Afg'oniston, Hirot, obida, qo'lyozma, matn, manba, folklor.

Abstract: Uzbekistan became the center of the world naveology in the 20th century. Especially in the years of independence, the unexplored aspects of Alisher Navoi's life were revealed, and his manuscripts scattered around the world were collected. However, the sources of Alisher Navoi's large-scale creative activity in the territory of present-day Afghanistan in the 15th century have not yet been fully studied. In the land where Navoi was born and grew up, it is an important task to study the examples of folklore about him, the publication of his works, his successors in artistic creativity, and the study of Afghan Navoi studies in general. In this regard, the formation, development and current state of Uzbek literature in Afghanistan, especially the collection, systematization and scientific use of sources related to Alisher Navoi, is one of the most urgent topics.

Key words: Alisher Navoi, Uzbekistan, Afghanistan, Herat, monument, manuscript, text, source, folklore.

Alisher Navoiy bilan aloqador obidalar

Qadimiy Xuroson va Movarounnahrda obidalar qurish uzoq tarixga ega va ularning madaniy tarixni o'rganishdagi o'rni katta. Keyingi vaqtda mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib borilmoqda. Alisher Navoiyning obidalar bilan bog'liq faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy nafaqat mashhur shoir va davlat arbobi bo'lgan, balki o'z asrining o'ziga xos muhandisi, inshootlar qurilishining katta homiysi sifatida ham faoliyat olib borgan. 1480-yillari Navoiy o'z hisobidan Hirot va mamlakatning turli shaharlarida bir necha madrasa, rabot, masjid, xonaqoh, hammom va ko'priklar qurdiradi. U xayriya inshootlar qurishga shu qadar berilganki, Afg'onistondagi o'zbeklar orasida Alisher Navoiy 1001 Asmo ul-Husno (اسماء الحسنی) – Allohning 1001 muborak ismiga atab 1001ta obida yaratishga niyat qilgan, degan gaplar mavjud. Ammo u har to'rt yilda bir marta keladigan kabisa (sakrash) yilining 366 kuniga teng 366 ta obida qu-

rib, o‘zidan o‘lmas meros qoldirgan ham, deyiladi xalq og‘zaki hikoyalarda. Ularda aytilishicha, Alisher Navoiyning qo‘li suvga ham, yerga ham, ko‘kka ham yetgan. Suvda quduq, ko‘prik va hovuz qurgan bo‘lsa, yerda madrasa, masjid, dor ush-Shifo (kasalxona) qurgan bo‘lsa, ko‘kka teng asarlar yaratgan. Ye.E.Bertels (1890 -1957) “Navoiy” nomli kitobida takidlanishicha, Navoiy qurdirgan inshootlar soni 380 ta bo‘lgan. Umuman olganda, Navoiy davri Hiroti va uning atrofidagi inshootlarga oid muayyan ma’lumotlar to‘plangan.

Ayrim fikrlarga ko‘ra, 1001 ta bino deganda Navoiy yordami bilan kishilarga qurib berilgan uy-joylar ham kirishi mumkin. Lekin bunday uy-joylarning nomi ham, ro‘yxati ham bizgacha yetib kelgan emas.

Hozircha Shuhrat Sirojiddinovning “Amir Alisher” nomli asarida Amir Alisher Navoiy qurdirgan inshootlardan 153 tasining nomlari tilga olinadi. Agarda Alisher Navoiyga nisbat berilgan 6 ta yangi obidani mazkur 153 ta obidalar ro‘yxatiga qo‘shadigan bo‘lsak, Navoiy qurdirgan 366 inshootdan hozirga qadar 159 tasining nomi va aksariyatining joylashgan yeri ham aniqlangan bo‘ladi. Qolgan 207 ta inshoot ustida ham izlanish olib borilsa, navoiyshunoslik sohasi bundan faqat yutgan bo‘ladi.

“Shoh istilohlari” kitobi muallifi Amin Hiraviy ta’biri bilan aytganda, Navoiy faoliyati asosida “Xurosonning sahro-u dashtlari va shahr-u qishloqlarida bunyod etilgan masjidlar, madrasalar, karvonsaroylar, bog‘lar, ziyoratgohlar qurildiki, qalam tili uni tasvirlashga ojizdir”.

Alisher Navoiy tomonidan bugungi Afg‘oniston va Eron hududlarida qurdirilgan va hozirgacha saqlanib qolgan, keng jamoatchilikka xizmat qilib kelayotgan inshootlar qo‘yidagilardan iborat:

- 1 Hazrat Abdulvalid Ahmad ibni Rijo (rah.) qabri gumbazi, Hirot
- 2 Hazrat Mir Abdulloh-al-Vohid shahid maqbarasi, Hirot
- 3 Sayyid Abdulloh ibni Muoviya ibni Ja’fariy Tayyor maqbarasi, Hirot
- 4 Namakdon (Tuzlik) va Bog‘chai noju imorati, Hirot
- 5 Hirot shaharidagi Jome’ masjid, Hirot
- 6 Ziyoratgoh Jome’ masjidi, Hirot
- 7 Ulvor qishlog‘i masjidi, Hirot
- 8 Jom tumani Xarjird qishlog‘i Mir Qosim maqbarasi, Hirot
- 9 Alisher hovuzi (G‘o‘r qishlog‘ida joylashgan), Hirot
- 10 Oqina Sardobasi, Foryob
- 11 Navoiy ko‘prigi (Juzjonon ko‘prigi), Sarpul
- 12 Bobovali hovuzi, Foryob
- 13 Hazrati Ali maqbara-ziyoratgahi, Balx
- 14 Nahari Shohiy (Sulton anhuri), Balx
- 15 Sangbast raboti (Tus va Hirot oralig‘ida), Mashhad

Alisher Navoiy “Vaqfiya” asarida o‘z ixtiyoridagi mablag‘lar hisobiga qurilgan bir qator obidalarini sanab o‘tgan. Navoiy asos solgan eng mashhur tarixiy yodgorliklar qatorida quyidagi obidalarni sanab o‘tish mumkin: Hirotidagi “Ixlosiya o‘quv majmuasi”, Nishopur/Neyshaburdagi “Attor maqbarasi”, Hirotidagi “Amir Alisher Navoiy kutubxonasi”, yana shu yerdagi “Abdurahmon Jomiy maqbarasi”, Mashhaddagi “Gilos buloq suv yo‘li”, “Shoh Qosim qabri”, “Anvori Turbat Jom”, Mashhaddagi “Imom Rizo ziyoratgohi ayvoni”, “Sangi Bo‘st karvonsaroyi”, “Tarshiz masjidi”, “Esfarin raboti”, “Chenoron raboti”, Hirotidagi “Qirq qiz karvonsaroy va hammomi”, Mashhaddagi “Bandi Turuq”, “Bobo Kamol Hirot ko‘prigi”, “Hirot Fanohiya madrasasi”, “Saraxs masjidi”.

Keyingi vaqtda Alisher Navoiyga nisbat berilayotgan obidalar qo‘yidagilardan iborat: Sarpul sharidagi “Navoiy ko‘prigi” (Saripul g‘isht ko‘prigi ham deyiladi), Mozori Sharif sharidagi

“Hazrat Ali qadamjolari”, Xonchorbog‘ tumanidagi “Oqina Sardobasi”, Balhdagi “Nahri Shohiy” kanali, Andko‘y tumanidagi “Bobo Vali hovuzi” va Eron Mashadidagi “Sangi bust raboti”.

Afg‘oniston navoiyshunos olimlari

1960-yillardan boshlab bugungi kunga qadar Afg‘onistondagi navoiyshunoslikka mamlakat olimlari o‘ziga xos hissa qo‘shib kelmoqdalar. Bular qatorida Muhammad Ya‘qub Vohidiy Juzjoni, Abdulhakim Shar‘iy Juzjoni, Abdulhay Habibiy, Abdulloh Korgar, Abdulloh Ruyin, Said Muhammad Olim Labib, Said Tojuddin Toshqin Bahoiy, Nurulla Oltoy kabilarning nomini qayd etish mumkin. Bu mamlakat navoiyshunosligining bosh xususiyatlaridan biri – mazkur olimlarning eski o‘zbek yozuvi va dariy tili, arab yozuviga ta‘lim va kundalik foydalanishda yaqinligidadir. Ya‘ni, Navoiy davridan beri davom etib kelayotgan eski o‘zbek tilining matn va so‘zlashuv an‘anasining Afg‘onistonda saqlanganligi bu yurt navoiyshunoslarini Navoiyga, masalan, arab yozuvidagi Navoiy asarlari qo‘lyozmalariga har jihatdan yaqinlashtiradi.

Shu o‘rinda yuqorida tilga olingan afg‘onistonlik navoiyshunos olimlaridan ayrimlari hayoti va ijodi haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz:

1) Abdulhay Habibiy 1910-yili Afg‘onistonning Qandahor shahrida tug‘ilgan. U ko‘plab kitoblar muallifi, 1950-yillarda “Ozod Afg‘oniston” nomli jurnal noshiri bo‘lgan. 1966-yilda Afg‘oniston tarix jamiyati boshlig‘i sifatida faoliyat olib borib, Afg‘oniston tarixiga oid bir qancha kitoblar nashr qilgan. A.Habibiy 1981-yili “Amir Alisher Navoiyning siyosiy va fikriy qarashlari” nomli kitobni nashr etgan.

2) Mir Xusayn Shoh 1925-yili Qandahorda dunyoga kelgan afg‘onistonlik olim 1967-yili akademik Bartoldning Navoiyga bag‘ishlangan monografiyasini ingliz tilidan fors tiliga tarjima qilgan. Adabiyotshunos va tarixchi olim o‘z sohasi bo‘yicha o‘nlab asarlar yaratgan va tarjima qilgan. Ulardan biri “Alisher Navoiy hayoti” nomli kitob bo‘ladi. 1971-yilda Kobulda chiqadigan “Juvandun” jurnalida O‘zbekiston adibi Oybekning “Navoiy” romani chop etildi. Ushbu romanining bir parchasi “Alisherning yoshligi” nomi bilan 1979-yili o‘zbek tilida Kobulda bosiladigan “Yulduz” gazetasida eski o‘zbek yozuvida chop qilindi. Mazkur ro‘yxatni yana davom ettirish mumkin.

3) Muhammad Yoqub Vohidiy Juzjoni 1932-yil Saripul viloyatida tug‘ilgan. U 1961 yili Kobul universitetining adabiyot fakultetini bitirgan. Adabiyot, tarix va geografiya fanlari bo‘yicha o‘qituvchilik qilgan. 1967-yilda afg‘onistonlik olim birinchilardan bo‘lib buyuk shoir Alisher Navoiy hayoti va ijodiga haqidagi kitobni nashr ettirgan edi. U 20 ga yaqin kitoblar muallifi, jumladan, Amir Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Vaqfiya”, “Mezon ul-avzon” kabilari asarlarini tadqiq qilib, ularning qiyosiy matnlarini qayta nashr etishga muvaffaq bo‘lgan.

4) Said Abdulhakim Shar‘iy Juzjoni (1934-yili tug‘ilgan). Yuridik fanlari doktori, professor Said Abdulhakim Shar‘iy Juzjoni 1934-yili Afg‘onistonning Juzjon viloyati Saripul shahrida tug‘ilgan. Kobul shahridagi Shar‘iy ilmlar madrasasida saboq olgan. Kobul universitetining Shariat fakultetini tamomlagan. 20 yil mobaynida Afg‘oniston ommaviy axborot vositalarida faoliyat yuritgan. 1976-yili siyosiy faoliyati tufayli ishdan chetlatilgan. 1978-yilgi Aprel inqilobidan keyin Said Abdulhakim Shar‘iy Juzjoni Adliya vaziri, Bosh prokuror lavozimlarida ishlagan. Sovet armiyasining Afg‘onistonga kiritilishiga qarshilik ko‘rsatgani bois bois qator partiya va davlat rahbarlari qamalgan, jumladan janob Juzjoni ham yetti yilni qamoqda o‘tkazishga majbur bo‘lgan. Prezident Najibullo hokimiyatga kelgach, milliy yarashuv e‘lon qiladi va Said Abdulhakim Shar‘iy Juzjoni Afg‘oniston Oliy Sudi raisi birinchi o‘rinbosari va bir muddat rais vazifasini bajaruvchisi bo‘ladi.

1992-yili Afg‘onistonda hokimiyat mujohidlar nazoratiga o‘tishi ortidan Juzjoni domla O‘zbekistonda yashashga qaror qiladi. 1994-yildan 2000-yilgacha Toshkent davlat yuridik uni-

versitetida talabalarga Islom huquqidan dars o'tgan. Ilmiy, adabiy, tarixiy va huquqiy mavzularda maqolalar e'lon qilgan, teleko'rsatuv, radioeshittirishlar va ko'plab ilmiy konferensiyalarda qatnashgan. Janob Juzjoniyni 100 dan ortiq maqolasi O'zbekiston matbuotida e'lon qilingan. 2000-yili Said Abdulhakim Shar'iy Juzjoni Tashkent Islom universitetida "Islom huquqi" kafedrasini tashkil etishda bosh-qosh bo'ladi, "Islom huquqshunosligi" o'quv qo'llanmasini yaratadi. Kitob va risolalari o'zbek tilida nashr etilgan. U 2002-yili O'zbekiston "Do'stlik" ordeni bilan mukofotlangan. Juzjoni "Afg'onistonda navoiyshunoslik" nomli maqola yozib, ayni mavzuda amalga oshirilgan ba'zi ishlarni ko'rsatib o'tgan. U 2008-yildan buyon oilasi bilan Shvetsiyada, Stokgolm shahrida istiqomat qilib kelmoqda.

5) Abdulloh Ruyin Tojikiston bilan chegaradosh Afg'onistonning Qunduz viloyatida 1955-yili dunyoga kelgan. U ko'p yillik tinimsiz faoliyati natijasida 2014-yilga qadar Alisher Navoiy asarlaridan 23 tasini eski o'zbek yozuvda nashr etishga muvaffaq bo'ldi. Abdulloh Ruyin Afg'onistonda Navoiy asarlarini qayta nashr etish ustida eng ko'p ish olib borgan tadqiqotchi hisoblanadi.

6) Sayid Tojuddin Toshqin Bahoiy 1961-yil Foryob viloyati markazi Maymana shahrida tug'ilgan. 1986-yili Kobul universitetiga kirib, o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha tahsil oladi. Uning "To'tiqush" hikoyasi, "Suvloq" va "Bir siqim tuproq" she'riy to'plamlari nashr etilgan. Alisher Navoiy haqida qator maqolalar yozgan hamda "Xamsa" va "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlarini qayta chop etgan qalamkashdir.

Yuqoridagi qomusda Navoiyning o'zi yozgan badiiy va boshqa janrlardagi nashr qilingan asarlari ro'yxati keltirilmagan. Bu tushunarli holat. Chunki bunday ro'yxatdan O'zbekiston va uning tashqarisidagi bir necha ming nashrlar o'rin olishi mumkin bo'lardi. Bundan farqli tarzda, biz o'z ro'yxatimizga Alisher Navoiy bilan bog'liq Afg'onistonda nashr etilgan uning asarlari matnlari va Navoiyga oid nashr etilgan bir qator kitoblarni kiritdik. Ular sirasida, avvalo, Alisher Navoiy asarlari nashrlaridan quyidagi namunalarni qayd etish mumkin:

1. Chahor asari forsiy. Kobul: Vazorati etlootu farhangiy, 1395/2016. 1000 dona.
2. Mir Alisher Navoiy. Nashrga tayyorlovchi: Ilhom Nabizoda Kobul: Afg'oniston fanlar akademiyasi, 1400/2021. 100 bet. 1000 nusxada.
3. Mir Alisher Navoiy. Xamsa. Nashrga tayyorlovchi: Abdulg'afur Bayoniy. Kobul: Davlat matbaasi, 1369/1990. 511 bet.
4. Mir Alisher Navoiy. Nashrga tayyorlovchi: Muhammad Ya'qub Qarash. Layli va Majnun. Mozori Sharif, 1395/2016. 88 bet. 1000 dona.
5. Mir Alisher Navoiy. Onchi dar simpoziumi Navoiy guzasht. Nashrga tayyorlovchi: Nuratullo Ibrohimoy. Kobul, 1396/2017. 154 bet. 1000 dona.
6. Mir Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Nashrga tayyorlovchi: Toshqin Bahoiy. Kobul: Vazorati etlootu farhangi, 1395/2016. 64 bet. 1000 dona.
7. Alisher Navoiy. Xamsa. Nashrga tayyorlovchi: Sh. Sirojiddinov, Nurulla Oltoy. Toshkent: Color pack, 1400/2021. 533 bet. 1000 dona.
8. Mir Alisher Navoiy. Navoiy tafakkur dengizidagi injular ("Xazoyin ul-maoniy"). Nashrga tayyorlovchi: G'ulom Sahiy Vakilzoda. Mozori Sharif: Suratgar, 1399/2020. 55 bet. 500 dona.
9. Amir Alisheri Navoiy – Foni. Mushtamil bar sharhi zindagiy, osori umroniy, malfuzot va namunai nazmu nasri u. Ba ko'shishi Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoni. Kobul, 1346/1967. 178 bet. 500 dona.
10. Mir Alisher Navoiy. Olam ahlin sog'inurmen. Nashrga tayyorlovchi: Muhammad Olim Ko'hkan. Kobul: Ozodiy bosmaxonasi, 1395/2016. 248 bet. 1000 dona.
11. Devoni Amir Nizomiddin Alisher Navoiy-Foni. Nashrga tayyorlovchi: Sayyid Abbas Rastoxiz Sanchorakiy. Kobul: Intishoroti Amiriy, 1395/2016. 218 bet. 1000 dona.

-
12. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Mozori Sharif, 1392/2013. 382 bet. 1000 dona.
 13. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1396/2017. 501 bet. 1000 dona.
 14. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (Favoyid ul-kibar). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1396/2017. 703 bet. 1000 dona.
 15. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (Badoye' ul-vasat). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1396/2017. 705 bet. 1000 dona.
 16. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (Navodir ush-shabob). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1396/2017. 703 bet. 1000 dona.
 17. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy (G'aroyib us-sig'ar). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1396/2017. 728 bet. 1000 dona.
 18. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xamsa (Hayrat ul-abror). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1393/2014. 556 bet. 1000 dona.
 19. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xamsa (Layli va Majnun). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1393/2015. 374 bet. 1000 dona.
 20. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xamsa (Sab'ai sayyor). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1393/2014. 482 bet. 1000 dona.
 21. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xamsa (Farhod va Shirin). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1393/2014. 570 bet. 1000 dona.
 22. Amir Nizomiddin Alisher Navoiy. Xamsa (Saddi Iskandariy). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Amiriy bosmaxonasi, 1393/2014. 710 bet. 1000 dona.
 23. Amir Alisher Navoiy. Ayyomi visol o'ldi yana. Nashrga tayyorlovchi: Muhammad Olim Ko'hkan. Kobul: Ahmad san'ati va taboati matbaasi, 1387/2009. 67 bet. 1000 dona.
 24. Navoiy asarlaridan (Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim al-futuvvat). Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Kobul: Intishoroti Sa'yidi, 1391/2012. 534 bet. 1000 dona.
 25. Mir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Mozori Sharif: Sultoni bosmaxonasi, 1387/2008. 278 bet. 1000 dona.
 26. Mir Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Nashrga tayyorlovchi: Muhammad Ya'qub Juzjoni Vohidiy. Kobul: Afg'oniston ulum akademiyasi davlat bosmaxonasi, 1363/1984. 77 bet.
 27. Mir Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Nashrga tayyorlovchi: Arg'un Tuxmanayi. Peshovar, 1984. 60 bet. 200 dona.
 28. Mir Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Nashrga tayyorlovchi: Toshqin Bahoyi. Kobul: Afg'onpress, 1388/2009. 65 bet, 1000 dona.
 29. Mir Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Kobul: Davlat bosmaxonasi, 1365/1986. 177 bet. 1000 dona.
 30. Mir Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Mozori Sharif, 1372/1993. 83 bet. 2000 dona.
 31. Navoiy asarlaridan. 1-kitob. Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Mozori Sharif: Sulton bosmaxonasi, 1388/2009. 1000 dona.
 32. Navoiy asarlaridan. 2-kitob. Nashrga tayyorlovchi: Abdulloh Ruyin. Mozori Sharif: Sulton bosmaxonasi, 1388/2009. 384 bet. 1000 dona.
 33. Alisher Navoiy g'azallari. Sharhlar. Nashrga tayyorlovchi: Sayyid Hisomiddin Tuyg'un. Maymana, 2018. 108 bet. 500 dona.

Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid bir qator tadqiqot kitoblar ham mavjud bo'lib, quyida ulardan ayrim namunalarni keltiramiz:

1. Roziq Narayval. Mir Alisher Navoiy. Kobul, 1397/2019. 56 bet. 1000 dona.
2. Muhammad Olim Labib. Sayri dar dunyoyi siymohoi Navoiy (Majmuayi maqolaho). Kobul: Matbayi kotib, 1389/2010. 90 bet. 1000 dona.
3. Abdulali Nur Ahroriy. Amir Alisher Navoiy. Hirot, 1393/2014. 256 bet. 1000 dona.
4. Bartold V.V. Mir Alisher Navoiy. Fors tiliga tarjima. 1360/1981. 70 bet. 500 dona.
5. Bartold V.V. Mir Alisher Navoiy. Tarjima: Mir Husaynshoh. Kobul, 1346/1967. 54 bet.
6. Abdulloh Korgar. Amiri donishmand (Nizomiddin Alisher Navoiy). Peshovar, 1383/2004. 48 bet. 1000 dona.
7. Muhammad Yusuf. Alisher Navoiy. Maymana, 1395/2016. 212 bet. 1000 dona.
8. Majmuayi maqolot seminori baynalmillaliyi bozxoni andishahoyi Alisher Navoiy. Kobul: Matbayi ozodiy (davlatiy), 1400/2021. 376 bet. 1000 dona.
9. Rahim Ibrohim. Navoiy, siyosatmadori pishgom dar dafo' az huquqi bashar. Kobul: Matbaayi sulh, 1395/2016. 153 bet. Adadi – 1000 dona.
10. G'ulom Saxiy Vakilzoda. Amiri Suxan Alisher Navoiy. Kobul: Korvon, 1398/2019, 303 bet. 500 dona.
11. Muhammad Halim Yorqin va Shafiqqa Yorqin. Siymoyi Mir Alisher Navoiy. Kobul: Davlat bosmaxonasi, 1369/1990. 95 bet. 1000 dona.
12. Said Ismoil Husayniy Fotimiy. Mir Alisher Navoiy. Kobul: Afg'oniston Fanlar akademiyasi, 2021.
13. Azizullah Aral. Navoiy bitiklari izidan. Noshir,-Kitob madaniyat markazi. Kobul: 1403/2024, 266 bet 1000 dona.

Pashtu tilida. Afg'onistondagi navoiyshunoslik asosan o'zbek va dariy tilidagi tadqiqotlardan iborat. Ammo Afg'oniston davlatining rasmiy tillaridani biri – pashtuda ham Alisher Navoiyga oid bir necha kitob va maqolalar yozilgan.

Afg'onistondagi Navoiyga bag'ishlangan konferensiyalar

Afg'onistonda ko'p bo'lmasa-da, Navoiyga bag'ishlangan konferentsiyalar o'tkazilgan. Masalan, 2021-yil 7-9 aprel kunlari "Alisher Navoiy tafakkurlarini qayta o'rganish" mavzusida bo'lib o'tgan xalqaro ilmiy-amaliy anjuman Navoiy tavalludining 580 yilligiga bag'ishlandi. Afg'oniston sobiq prezidenti anjumanning komissiya a'zolari bilan muloqotlarining birida: "Foniy taxallusi bilan fors tilida ijod etgan Alisher Navoiyning forscha she'rlari fors shoiri Abulqosim Firdavsiy she'rlaridan ustun turadi... mubolag'asiz aytish mumkinki, Navoiy bizning Shekspirimiz", deb e'tirof etgan bo'lsa, O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Toshkentda chop etilgan hazrati Navoiyning shoh asari "Xamsa"ning eski o'zbek yozuvidagi yangi nashrini Afg'oniston madaniy-ma'rifiy jamoatchiligiga tuhfa sifatida taqdim etgani, bu anjumanga o'zgacha e'tibor qaratilganini ko'rsatdi.

Navoiy tavallud topgan va hozirda uning qabri joylashgan ko'hna Hirot shahrida "Alisher Navoiy tafakkurlarini qayta o'rganish" mavzusida ish boshlagan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 10 ga yaqin chet davlatlardan navoiyshunos olimlarni, yozuvchi-shoirlarni, ilm-madaniyatparvar insonlarni bu ko'hna diyorga yetakladi. Dastlab Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini uning ona tuprog'i – oromgohi bo'lmish Hirot shahrida nishonlash g'oyasi xususida ikki og'iz so'z: Hali 9 fevralga roppa-rosa bir kam yuz kun bor edi. Ancha urinishlardan keyin Afg'oniston sobiq prezidenti (M.Ashraf G'ani) devoni boshlig'i (M.Shokir Koragar) bilan ishxonasida uchrashishga muvaffaq bo'ldim (muallif). 2020-yil 1 noyabr shanba (Afg'onistonda haftaning birinchi ish kuni), soat 14:30da bir piyola ko'k choy ustida hazrat Navoiyni munosib va o'zgacha xotirlash ayyomi (580 yilligi) bo'sag'asida turganimizni, bu sana davlat tomonidan shonli va rasmiy tarzda nishon-

lanishi kerakligini samimiy niyat bilan bayon etdim. Zarracha qarshiliksiz fikrim ma'qullandi va prezident bilan maslahatlashishga qaror qilindi.

Konferensiyada dunyoning turli mamlakatlaridan olimlar kelishdi. O'zbekistonlik navoiyshunoslardan iborat rasmiy delegatsiya maxsus samolyot bilan Toshkentdan Hirotga uchib keldi. Janob Ismatulla Ergashov (O'zbekiston prezidentining Afg'oniston bo'yicha maxsus vakili) boshchiligidagi delegatsiya tarkibida bo'lgan bir guruh o'zbekistonlik navoiyshunos olimlar va ziyolilar, jumladan: Shuhrat Sirojiddinov, Aftondil Erkinov, Nurboy Jabborov, Shuhrat Rizayev, G'ayrat Majidov, Ma'ruf Yo'ldoshev, Olimjon Davlatov, Gulbahor Ashurova, Ilyos Arabov va boshqalardan iborat edi.

Ochilish marosimida so'zga chiqqan navoiyshunos olim Shuhrat Sirojiddinov "Buyuk maqsad yo'lida (Jomiy va Navoiy)" sarlavhali maqolasi bilan tanishtirar ekan, Jomiy tomonidan e'tirof etilgan Navoiy dahosi xususida fikr bildirdi. Anjuman to'plamidan o'rin olgan 48 maqoladan 30 tasi o'zbek tilida, qolgan 12 tasi dariy, 4 tasi pushtu va 2 tasini ingliz tillarida yozilgan.

Navoiy tili va madaniyati

Tarixda Janubiy Turkiston deb atilgan jug'rofiy hudud tarkibiga hozirgi Afg'oniston shimoli-da joylashgan o'nta viloyat (Badaxshon, Taxxor, Qunduz, Bag'lon, Samangon, Balx, Juzjon, Sarpul, Foryob va Bodg'is) kirgan. Bu viloyatlardan birinchi to'rttasi "Qatag'on zamin" qolgan oltitasi "Turkiston zamin" deb atalgan. Keyinchalik Qatag'on "Shimoli-sharq" va Turkiston "Shimoliy" viloyatlar deb ishlatilgan. Ayrim manbalarda Janubiy Turkiston o'rniga "Turkistoni Afg'oniya" (1919) deb ham qo'llangan.

Bu hudud qadimdan turklar (turkiy xalqlar), jumladan o'zbeklar, turkmanlar, qozoqlar, qirg'izlar, qizilboshlar, bayotlar, qaraqalpoqlar, qipchoqlar, xuroson turklari, tatarlar, afshorlar, aymoqlar kabi turkiy tillarda gaplashuvchi elatlar vatani bo'lgan. Ular o'zlarining milliy tili, kitobati, madaniyati va hukumatiga ega bo'lgan. 18-asrning ikkinchi yarmiga qadar Janubiy Turkiston o'zbeklari o'zlarining hududiy hukumatlariga ega bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, o'tmishda ham, bugungi kunda ham o'zbekistondan keyin eng ko'p o'zbeklar hozirgi Afg'oniston hududida yashab kelmoqda. Shu asosda aytish mumkinki, Janubiy Turkiston (Shimoliy Afg'oniston) azaldan turklar (turkiylar) yurti bo'lgan. 18-asrning oxiriga kelib, bu o'lka o'zbeklarining mahalliy mustaqil hokimiyatlari, jumladan Maymana hukumati (1751-1893 yillar) janubdan bostirib keltirgan pushtun qabilalari oqibatida qulagan. Natijada siyosiy inqirozga yuz tutgan Janubiy Turkiston aholisi, pushtunlar boshqargan Qandahor hokimiyatiga qaram qilinib, soliqlar to'lab yashashga majbur etilgan. Shoh Amonulloxon davrida (1919-1929) Shimoliy Afg'onistonni pushtunlashtirish maqsadida mamlakat Janubiy va Sharqiy viloyatlaridan pushtun qabilalariga mansub aholini Janubiy Turkistonga ko'chirib kelish siyosati yo'lga qo'yilib, bu ish maxsus bir "Nizomnoma" orqali amalga oshirildi va ko'chirib kelingan pushtunlar yer, suv, pul va qurol bilan ta'minlandi. Shimoliy Afg'onistonni, ayniqsa, "Qatag'an" zaminini (Shimoli-sharq viloyatlar) pushtunlashtirish jarayoni Nodirxon davrida (1929-1933) ham to'xtamadi. Shu tariqa pushtunlarning shimolga oqimi uzluksiz davom etishi natijasida yerli aholi kelgindi hokim tabaqaning ta'siri ostiga tushib, tilini, adabiyotini, urf-odatlarini va, ayniqsa, o'zligini unutib qo'yish darajasigacha yetib keldi.

Markaziy hukumat tomonidan joriy etilgan yangicha siyosat natijasida Janubiy Turkiston (Shimoliy Afg'oniston) turklari (o'zbek, turkman, qozoq, qirg'iz, tatar va boshqalar) o'z ona tillarida o'qish-yozish, ta'lim olish, davlat idoralarida ishlash, uydan tashqarida o'z ona tillarida gapirish huquqidan butunlay mahrum etildi. Yerli aholi farzandlari maktablarda pushtu tilida dars o'qishga majbur qilindi. Bu ishni amalga oshirish uchun janubdan Pushtun o'qituvchilari jalb etildi. Yoshligida ushbu vaziyatni guvohi bo'lgan Turdiqu'l Maymanagiy (1936-yil tug'ilgan, hozirda Shvetsi-

yada istiqomat qiladi)ning aytishicha, pushtu tilida yozilgan maktab darsliklarini o'qish mahalliy turk (turkiyzabon) bolalar uchun nafaqat katta qiyinchilik tug'dirgan, balki mahalliy o'qituvchilarni ham og'ir vaziyatga solgan.

Maymanagiy, AQSHda tahsil olgan Foryob viloyati maorif idorasi boshlig'i Ahmad Ziyo Taxoriy (1960-yillar) so'zlariga tayanib ta'kidlashicha, Foryob viloyati (markazi "Maymana" shahri) aholisi vakillari mamlakat maorif tizimiga e'tiroz bildirib, Maorif vaziri (1955-1964) Ali Ahmad Po'palga "o'zbeklar mintaqalaridagi maktablarda o'zbek tilida dars o'qitilishi kerak", deya ariza yozganlarida, Maorif vaziri Po'pal ularning arizasi ostiga "o'zbek tilida maktab o'qishni istaganlar O'zbekistonga ketsinlar", – deb javob yozgan. O'sha paytda markaziy hukumatning bu siyosatiga nafaqat o'zbeklar, balki tojiklar, qolaversa, ayrim pushtun mutaxassislari ham e'tiroz bildirishgan. Jumladan, Muhammadzaiy qabilasiga mansub Najibullo Tur Vayon Kobulda bir maqola nashr etib, unda tizimning pushtunlashtirish siyosati mamlakat rivojiga to'siq bo'ladi, xalqlar o'rtasida nizo yaratadi, yaxshisi maktablarda turli tillar o'qitilishi kerakligini ta'kidlagan edi.

Shu tarzda yillar o'tib, jamiyatda sekin-asta uyg'onish paydo bo'lib, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar yuz bera boshlaydi. Natijada o'zbeklardan ham mamlakat "Milliy majlisi" (Parlamenti)ga millat vakillar saylana boshlanadi. Shundan so'ng millat vakillari orqali o'zbeklarning madaniy huquqlarini ta'minlash xususida hukumatga ayrim muayyan takliflar beriladi. Ko'p o'tmay mamlakatda siyosiy partiyalar tashkil etila boshlanadi (1960-yillar). Afg'oniston Xalq Demokratik partiyasining nashri "Xalq" jaridasining (haftanomasining) 1965-yil uchinchi va beshinchi sonlarida ilk bor o'zbek tilida chop etilgan ikkita she'r mamlakat o'zbeklari tomonidan iliq kutib olindi. Abdulhakim Shar'iy Juzjoni qalamiga mansub bu she'rlardan biri "Yangi yo'l" va yana biri "Yangi zamon taronasi" she'rlari bo'lib, muallifning ta'kidlashicha, o'sha paytda Kobul universitetida tahsil olayotgan o'zbek talabalari ushbu she'rlarni o'qishda qiynalganlar hatto ayrimlari bu she'rlar qaysi tilda yozilganini bilishmagan. Ko'p o'tmay xuddi shu gazetada turkman shoiri O'roz Muhammad Farning turkmancha bir she'ri nashr etilganda turkmanlar ham o'z tillarida bosilgan bu she'rni o'qishda o'z tili va adabiyotidan uzoqlashib qolgan mahalliy Janubiy Turkiston (Shimoliy Afg'oniston) aholisi farzandlari uchun o'z ona tillari begona tilga aylanib qolgan bo'lgan.

Navoiy ijodiga badiiy munosabat

Shimoliy Afg'oniston viloyatlarida mahalliy o'zbeklar qadimdan yashab kelmoqda. Ular o'zbek mumtoz adabiyoti an'alarini bugunga qadar davom ettirmoqda. Temuriylar davrida o'zbek mumtoz adabiyoti Alisher Navoiy ijodi misolida o'zining cho'qqisiga ko'tarilgan edi.

Bu o'lkaning bir xususiyati bor. Afg'onistonda Navoiy davri an'analari hozirga qadar davom etadi. Yoshu qari hamma she'r yozadi yoki yoddan ko'p she'r biladi. O'z nutqini she'r bilan bezaydi, fikrini Sharq mumtoz adabiyoti vakili qarashlari, she'rlaridan parcha keltirish bilan asoslashga o'rgangan. Chunki Afg'oniston maktablaridagi ta'lim sistemasida, o'rta asr musulmon sharqida bo'lganidek, she'rning o'rni katta. Shu bois bu yurt shoirlari she'r yozadi, she'r yozar ekan, Alisher Navoiyga o'xshashga intiladi. Navoiy she'rlariga nazira bog'laydi, ergashadi. Buning natijasi o'laroq, Afg'onistondagi o'zbek ziyolilari Navoiyni ko'p va xo'b yodlaydi. Mana shunday Navoiy yo'lidan ketgan shoirlar qatorida Domla Bedil, Muhammad Olim Labib, Mir Muhammad Amin Qurbat, Muhammad Amin Matin Andko'yi, Muhammad Yahyo Hafizi Juzjoni, Zikrilla Ishonch, G'ulomsahiy Vakilzoda kabilarni eslash mumkin. Afg'onistonlik o'zbek shoirlarining Alisher Navoiy she'rlariga muxammaslari, javoblari va ergashib yozilgan she'rlarining o'zigina to'plansa, bitta katta kitob bo'la oladi.

Umuman olganda, Afg'onistonda mumtoz adabiyot janr va uslubida she'r yozish an'anasi

ancha kuchli. Alisher Navoiyning mangu g'azaliga naziralar, muvashshahlar yozgan hamda bir qator g'azallariga muxammaslar bog'lagan Afg'oniston o'zbek shoirlari, jumladan: Muhammad Olim Labib, Jaloluddin Qiyomiy, G'ulomsahiy Vakilzoda, Muhammad Olim Ko'hkan, Zikrullo Ishonch, Muhammad Amin Uchqun, Sharafuddin Sharaf (Domla Bedil), Ashraf Azimiy, Sirojud-din Qone' Mahbubullo Turon, Muhammad Hoshim Hamdard, Said Tojiddin Toshqin Bahoiiy va boshqalarni tilga olish mumkin. Mazkur ijodkorlar asarlaridan ayrimlari she'r to'plamlarda, ba'zilar esa gazeta-jurnallarda va ijtimoiy tarmoqlarda nashr etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev A. *XX asr Afg'oniston o'zbek adabiyoti (O'quv qo'llanma)*. Toshkent, 2003.
2. Abdusamatov M. *O'zbekiston sharqshunoslari: bibliografik ocherk*. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1996.
3. Alisher Navoiy. *Oqqo'yunli muxlislar devoni*. Nashrga tayyorlovchilar A.Erkinov, R. Jabborov. – Toshkent: Sharq, 2020.
4. Tursunov Yu. *Navoiyning hayot yo'llari*. Zabarjad media. – Toshkent, 2023.
5. Juzjoniy A.Sh. *Afg'onistonda navoiyshunoslik / Navoiyga armug'on*. (Oltinchi kitob). – Toshkent, 2010.
6. Barlas K. *Afganistan Turkleri Edebiyatı // Türk Dünyası El Kitabı*. C. 3, 2.bs. – Ankara, 1992.
7. Labib S.M.O., Nadim M.H. *Alisher Navoiyning Xurosonda qoldirgan izlari va adabiy an'anasining davomi // Alisher Navoiy*. Xalqaro jurnal. 2023.
8. Abdulali Nur Ahroriy. *Amir Alisher Navoiy*. – Hirot, 1393/2014.
9. Abdulloh Korgar. *Amiri donishmand (Nizomiddin Alisher Navoiy)*. – Peshovar, 1383/2004.
10. Abdulhakim Shar'iy Juzjoniy // *Amir Alisher Navoiy ijodi va fikrlari miqyosi haqida mulohaza (to'plam)*. – Kobul 1994, 14-son.
11. Ayomuddin Ajmal. *Hirot viloyati tarixiy yodgorliklari tadqiqoti*. – Hirot, 2008.
12. Azizullah Aral. *O'zbek va turkman tillarining rasmiy maqomi // "Unutilmas maqolalar" to'plami*. – Kobul, 2020 yil.
13. Azizullah Aral. *O'zbek tilining milliy kuni // "29 Mezon" maqolalar to'plami*. – Kobul, 2019 yil.
14. Akram Qizg'in. *Ulug' bobom Navoiy // Yulduz*. 1983 yil, 8-son.
15. Amir Alisher Navoiy – *Foniy*, دیوان فانی, Devoni Foniy. – Kobul, 2016.
16. Amir Alisheri Navoiy – *Foniy*. Mushtamil bar sharhi zindagiy, osori umroniy, malfuzot va namunai nazmu nasri u. Ba ko'shishi Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoniy. – Kobul, 1346/1967 (dariy tilidagi kitob).
17. Atoiy, Muhammad Ibrohim. *"Overview of Afghanistan's History"*. – Kabul, 2005.

